

'Papenvreters van den eersten rang'

De inspanningen van de Oisterwijkse protestantse elite voor 'eigen' onderwijs, 1830-1921

Ad van den Oord

Het lager onderwijs in Oisterwijk kwam in de negentiende eeuw bijna geheel in handen van de katholieke geestelijkheid. De zusters Franciscanessen startten in 1845 met een katholieke meisjesschool, terwijl de Fraters van Tilburg in 1899 het onderwijs voor katholieke jongens aanvingen. Ook het openbaar onderwijs 'veroverden' de katholieken in 1876 met de benoeming van de roomse onderwijzer Hendrik Croonen, die de protestant Anthony Barrau opvolgde. De invloed van de protestantse elite en van het door hen gecontroleerde onderwijs liep in de negentiende eeuw overal in Noord-Brabant terug. In toenemende mate vroegen protestantse ambtenaren overplaatsing aan naar het noorden van het land of stuurden ze hun kinderen naar kostscholen boven de rivieren. Om het protestantse volksdeel in het zuiden niet verder te laten afkalven werd de Maatschappij tot bevordering van Welstand opgericht, die protestantse gezinnen moest ondersteunen. En om voor de kinderen van de protestantse elite uitgebreid lager onderwijs te verzorgen, richtten particuliere onderwijzers zogenaamde Franse kostscholen op.

Een Franse school

Een beroemde protestantse Franse kostschool was die te Oirschot onder leiding van Johan Söhngen. Zijn zoon Jan, die met zijn verhalen uit de Meierij bekendheid verwierf, zette de kostschool voort. Een andere zoon Henri Louis startte eerst een kostschool te Boxtel om vanaf oktober 1830 zijn geluk te beproeven in Oisterwijk. Hij vestigde zich in het sjeke pand Lindeind 182 (afgebroken in 1963, het was gelegen op de hoek De Lind - De Balbian Versterlaan waar nu het gemeentekantoor staat). Maar de toen inmiddels 41-jarige Söhngen had blijkbaar aan de inkrimpende protestantse elite van Oisterwijk en omstreken onvoldoende nering om zichzelf, zijn vrouw en zijn vier kinderen goed te onderhouden. Ondanks de medewerking van provincie en gemeente liep het geen storm. Het gemeentebestuur rapporteerde in 1838 dat er gegeven werd *'een dagelijks onderwijs aan eenige kleine kinderen'*.¹ Bij gebrek aan leerlingen sloot Söhngen in 1841 de deuren en verhuisde naar de Hoogstraat; hij bleef wel als kostschoolhouder ingeschreven staan. In 1855 zocht hij zijn toevlucht tot Helvoirt waar zich evenals in Oisterwijk een kleine doch niet onbemiddelde protestantse gemeenschap bevond.

De 'schoolstrijd' ontbrandt

Doordat provincie en gemeente aan Söhngen in 1839 officieel toestemming hadden verleend tot het oprichten van een bijzondere school der tweede rang (in feite een school van een particulier onderwijzer, door de provincie ook wel 'ondernemer' genoemd) kon deze machtiging tot het geven van dagelijks onderwijs inzet worden van een strijd van roomse zijde tegen het openbaar onderwijs; dat laatste stond in Oisterwijk sinds 1835 onder leiding van Anthony Barrau. Barrau, zeer geacht door de landelijke schoolinspecteur Wijnbeek, behoorde in het tweede schooldistrict waarin Oisterwijk lag tot de minderheid van protestantse onderwijzers. Rond 1850 was reeds 90% van de onderwijzers van het openbaar onderwijs van katholieke huize. Op zichzelf niet verwonderlijk aangezien bijvoorbeeld in Oisterwijk het aantal protestanten slechts vijf procent van de bevolking uitmaakte. Inspecteur Wijnbeek was echter over de protestantse onderwijzers aanzienlijk meer tevreden. Zo prees hij Jan Söhngen uit Oirschot omdat deze twee uitstekende ondermeesters had aangesteld, te weten een Frans-Zwitser en een Hollands mathematicus. Daarentegen mankeerde er volgens de inspecteur nogal wat aan de katholieke onderwijzers. Zij waren doof, kreupel of liepen, zoals de uit Oisterwijk afkomstige Haarensse onderwijzer Jan Schijvens, de gehele dag met slaapmuts door de klas.²

In het tijdvak 1840-1850 kreeg de katholieke geestelijkheid meer mogelijkheden om haar greep op de lokale samenleving te versterken. Sinds het Koninklijk Besluit van 1842 konden plaatselijke besturen,

Gedeputeerde Staten (toestemming oprichten scholen) en geestelijkheid (bezwaren indienen tegen bepaalde leerboeken) meer invloed doen gelden op het lager onderwijs. Die mogelijkheden werden in Oisterwijk onmiddellijk benut. Het gemeentebestuur stond welwillend tegenover het verzoek in 1842 van de bijna bejaarde maar wel katholieke Waalwijkse onderwijzer Hendrik Willem Masson om een Franse school te mogen beginnen in Oisterwijk omdat die van Söhngen stil lag. De schoolopziener A.P. Spoor koesterde echter enige bezwaren omdat de openbare school zo in de verdrukking zou komen. De toestemming bleef lange tijd uit, maar het gemeentebestuur belastte in 1843, na overleg met de schoolopziener, Le Masson met de *'provisionele waarneming'* van de school. Hij startte in het pand Lindeind 182 waar ook Söhngen zijn Franse kostschool had gehouden. Uiteindelijk stemden Gedeputeerde Staten toe omdat het kindertal in Oisterwijk voldoende was en omdat Le Masson zich vooral wilde toeleggen op Franse taal, een vak dat openbaar onderwijzer Barrau niet doceerde. Het gemeentebestuur schreef daarna een verplicht vergelijkend examen uit, dat in een vaktijdschrift en in de regionale pers werd aangekondigd. Een protestantse jongeman, Helmigh Burger uit Velp, reageerde maar het was Le Masson die na het examen van 14 december 1843 definitief benoemd werd. Als particulier onderwijzer moest hij van schoolgelden zien rond te komen; het lokaal en de onderwijzerswoning diende hij zelf te bekostigen. Met de komst van Le Masson verzekerde de katholieke burgemeester Hendrik Vogels zich van onderwijs voor financieel draagkrachtige katholieken. Bij de gemiddelde katholieke drong het echter nauwelijks door dat een geloofsgenoot aan het hoofd van een van de Franse scholen stond. De zusters Franciscanessen dachten bij hun aanvraag voor het geven van onderwijs aan arme meisjes in 1844 nog dat Le Masson protestants was.³

Zeven jaar later zou hoofdinspecteur Wijnbeek na zijn inspectietocht door de provincie nog eens op de Oisterwijkse kwestie terugkomen: *'De school van den doorkundigen, doch wat strengen Barrau is sedert mijn vorig bezoek (1835, AvdO), in bloei en aanzien gestegen, doch wordt nu met verval bedreigd. Een onderwijzer te Waalwijk, met name Le Masson, heeft op uitnodiging van den burgemeester van Oisterwijk zich metterwoon van laatstgemeld dorp derwaarts verplaatst. Vervolgens is er pro forma eene oproeping van sollicitanten voor eene tweede school gedaan. Niemand dan Le Masson heeft zich aangemeld'*. Le Masson stond volgens Wijnbeek in Waalwijk niet in een goed daglicht, zijn school was teniet gelopen *'zoo men meent, doordat hij zich wel eens te buiten ging aan gebruik van sterken drank'*.⁴

Niet alleen de hoofdinspecteur koesterde bezwaren. Op 7 december 1844 had de kerkeraad van de hervormde gemeente te Oisterwijk een klacht gericht aan de protestantse organisaties Welstand, Unitas en Christelijk Hulpbetoon. Volgens de kerkeraad waren de rooms-gezinden erop uit *'de zucht tot zelfdenken reeds bij het ontwaken te smoren en alzoo den mensch voor een verlicht onderwijs en godsdienstig zelfstandig aanwezig onvatbaar te maken'*.⁵ Het voor de katholieken gunstige Koninklijk Besluit van 1842, de benoeming van de katholieke Le Masson en de onderwijsstart in 1845 van de zusters Franciscanessen, het moet de kerkeraad duidelijk zijn geworden dat de 'genadeslag' voor 'protestants' onderwijs nabij kwam. Op 10 januari 1845 lanceerde de Oisterwijkse dominee H.G. van Nouhuys het voorstel om via Welstand protestantse onderwijzers in het zuiden te ondersteunen die door de oprichting van katholieke scholen hun inkomsten zagen teruglopen.⁶ Maar Welstand hield de boot af, men wilde zich niet in een wespennest wagen. Van Nouhuys reageerde op 25 maart 1845 teleurgesteld. Volgens hem konden de roomsen nu hun *'rijk van duisternis en van zedelijke slavernij'* uitbreiden en bevestigen.⁷ *'Men behoort de bakens te verzetten, wanneer de getijden verlopen'* verkondigde hij, maar zijn oproep vond geen weerklank.⁸ De meeste protestanten was het duidelijk dat de strijd aangaan met de lobby voor katholiek onderwijs bij voorbaat verloren was.

Katholiek ondernemerschap in het onderwijs

Op 14 december 1846 overleed Le Masson, 65 jaar oud. Zijn schooltje, waar nu ook de katholieke notabelen terecht konden, had hem kennelijk geen rijkdom gebracht. Zijn weduwe moest het pand verlaten en sleet haar leven verder als naaister. Het Oisterwijkse gemeentebestuur stelde voor om Jacobus de Kort, een 22-jarige katholieke jongeman afkomstig uit Tilburg die als ondermeester

werkzaam was geweest bij Le Masson, te benoemen tot tijdelijk waarnemer. Het provinciebestuur was nauwelijks op de hoogte van wat er zich in het Oisterwijkse onderwijs afspeelde. De bejaarde schoolopziener Spoor rapporteerde nog in 1850 dat de school van Le Masson met diens overlijden had opgehouden te bestaan. Ondertussen had De Kort van de Franse school in voor hem moeilijke omstandigheden een heuse volksschool gemaakt. Hij vroeg in november 1848 om een jaarlijkse toelage van gemeentewege. Dat zal de enige protestantse onderwijzer, Barrau van de openbare school, de nodige kopzorgen bezorgd hebben.

Op 25 februari 1850 om 9.00 uur 's ochtends begaven de Tilburgse marechassees Lodewijk Dirx en Willem van Beurden zich in opdracht van de Officier van Justitie naar het huis van hoefsmid Gerard van Nunen, tegenover het Hof van Holland in de Dorpsstraat, in wiens achtervertrek De Kort inmiddels een schoollokaal had ingericht waar hij aan 53 kinderen les gaf. Er waren klachten binnengekomen over onwettig lager onderwijs dat De Kort zou geven, maar deze wees er fijntjes op dat de tijdelijke aanstelling nooit was ingetrokken.

De zaak liep met een sisser af. Het gemeentebestuur van Oisterwijk dat verzuimd had een definitieve opvolging van Le Masson te regelen, mocht dat verzuim goedmaken. De gemeenteraad bleek in maart 1850 sterk voor het bijzonder onderwijs van De Kort geporteerd omdat er in tegenstelling tot het openbaar onderwijs noch landelijk noch plaatselijk traktement aan de school verbonden was, behoudens een tegemoetkoming voor huur en brandstoffen van het schoollokaal. Op 21 mei 1850 gaven ook Gedeputeerde Staten hun fiat. De Kort voerde tevens een zondagsschool in met godsdienstig getint herhalingsonderwijs, voor vele Oisterwijkse kinderen echter tevens de eerste kennismaking met lager onderwijs. In 1853 werd de zondagsschool reeds bezocht door zeventig jongemannen. Ook in de contacten met de overheid toonde De Kort zich voortvarend. Op 11 april 1851 kreeg de gemeente van Gedeputeerde Staten toestemming tot het huren van een lokaal aan het Lindeind bestemd tot schoollokaal voor De Kort. Tegen een huurprijs van f25,- werd er voor een tijdvak van tien jaren een huurovereenkomst gesloten. Maar De Kort had meer pijlen op zijn boog. Op 14 december 1851 klaagde hij over gebrek aan schoolmeubelen zoals *'leesmachine, schrijftafels, maten en gewigten enz.'*⁹ En zijn eigen financiële positie achtte hij dermate slecht, dat ook dat een reden was om regelmatig bij het gemeentebestuur aan te kloppen. Op 15 september 1852 schreef hij *'buiten de school naar winstgevende middelen (te moeten) omzien, of zich op een standpunt plaatsen, dat zijn persoon en stand verlaagt, dat hem berooft van het zoo noodige gezag bij ouders en kinderen, en zijn onderwijs niet die vruchten doet opleveren, welke ouders en opzieners met regt verwachten'*.¹⁰

In 1851 waren er in Brabant 86 'ondernemers' in het lager onderwijs actief. Aan 55 scholen werd het predikaat 'goed' of zelfs 'zeer goed' verleend, echter het predikaat 'matig' kwam in verhouding tot het openbaar onderwijs bij deze privéschooltjes vaker voor.¹¹ De Kort had in 1853 75 jongens (waarvan 22 bedeed) en 17 meisjes op school; zijn private volksschool was daarmee bijna even groot als de openbare school van Barrau en de kloosterschool van de Franciscanessen. De Kort had slechts de derde rang van onderwijzer en was bevoegd om lezen, schrijven, rekenen en Nederlandse taal te geven. Aardrijkskunde en geschiedenis (verbonden aan de tweede rang, die Le Masson en Söhngen bezaten) behoorden niet tot zijn pakket. Nu was het leesonderwijs in die tijd veruit het belangrijkste. Bovendien viel De Kort met zijn derde rang in Brabant niet buiten de boot. Op Limburg na, had Brabant in 1855 de laagst opgeleide onderwijzers werkzaam op openbare scholen. Het schoolgeld was er laag evenals het schoolbezoek. Dat laatste was het gevolg van het feit dat men op het platteland het economisch nut van onderwijs niet inzag en de katholieke bevolking zich nog scherp de situatie voor ogen stond waarin de provincie overheerst werd door protestantse onderwijzers.¹²

Toen De Kort uiteindelijk toch uit Oisterwijk verdween, mogelijk omdat zijn financiële smeekbedes naar zijn mening onvoldoende gehonoreerd werden door het gemeentebestuur, kwamen er in korte tijd verschillende andere katholieke schoolhouders. Een verzoek van G. Vorsterman van Oijen, een telg uit een Moergestelse welgestelde maar tegendraadse protestantse familie, werd in 1857 niet positief ontvangen door het gemeentebestuur. Als onderwijzer derde rang, gexamineerd in Franse en

Hoogduitse talen, bekend met Engels, wiskunde, geschiedenis en aardrijkskunde kreeg hij geen vergunning tot het oprichten van een kost- en dagschool. Toestemming kreeg wel de katholiek Johannes Wilhelmus Balvers. De door de gemeente gehuurde school die hij mocht gebruiken verkeerde in een slechte staat. Herhaalde verzoeken van de schoolopziener en Gedeputeerde Staten om verbetering liepen op niets uit. De gemeente Oisterwijk wilde graag een katholiek onderwijzer, maar bijdragen in de kosten was een andere kwestie. Ook Balvers hield het snel voor gezien. In 1862 werd de 28-jarige Limburger Franciscus Leonardus Hubertus Goossens aangesteld als hoofdonderwijzer van de bijzondere school, maar nog in datzelfde jaar volgde zijn benoeming tot hoofdonderwijzer in Nederlands Oost-Indië en was Oisterwijk weer een katholiek ondernemer in het onderwijs kwijt.

Protestantse families roeren zich

De in Oisterwijk en omgeving wonende protestantse families beseften dat met de pensionering van Anthony Barrau het laatste bolwerk van protestants onderwijs in Oisterwijk beslecht zou zijn. En zij beraamden plannen. Een vooraanstaande rol daarin speelde dominee Lodewijk Gerard Royaards, die in 1860 in Oisterwijk beroepen was. Zijn voorgd prof. dr. H.J. Royaards, kerkhistoricus te Utrecht, vervulde een belangrijke functie binnen de Maatschappij van Welstand waarin ook Brabantse protestantse families zoals Van Gogh en De Jonge van Zwijnsbergen actief waren. Tijdens de bevalling van een tweeling in 1866 stierf de vrouw van dominee Royaards en deze hertrouwde drie jaren later met Anna Helena, de twaalf jaar jongere dochter van fabrikant Wouter Holleman. Holleman was tevens ouderling en diaken van de Hervormde Gemeente en lid van het Classicaal Bestuur van 's-Hertogenbosch. Een invloedrijk man dus. Zijn vader Arnold Holleman had samen met burgemeester Vogels jarenlang de spil gevormd van de plaatselijke commissie voor toezicht op het lager onderwijs. Royaards die op dertigjarige leeftijd naar Oisterwijk was gekomen en er tot zijn emeritaat in 1892 dominee zou blijven, bouwde in al die jaren een breed netwerk op dat geschikt was om protestantse onderwijsinitiatieven te begeleiden. In 1864 schreef de schoonmoeder van fabrikant Frits Holleman (een broer van Wouter) dat Frits, eveneens diaken van de Hervormde Gemeente, het pand van rijksontvanger, en ouderling, jonkheer Pierre Jean Guillaume Martini (de voormalige Franse school van Lindeind 182) had aangekocht met de bedoeling er de bekende kostschoolhouder Van den Brink uit Sint-Oedenrode onderwijs te laten geven: *'Voor Oisterwijk is het een schoonen aanwinst zoo'n kostschool hier te krijgen, doch voor de Rooijsche gemeente de dood in de pot'*. Zij was er van overtuigd dat Van den Brink een goede kostbaas aan Frits Holleman zou krijgen.¹³ De kostschool van Van den Brink te Sint-Oedenrode met 25 leerlingen hield inderdaad in 1864 op te bestaan, maar Van den Brink zou zich nooit in Oisterwijk vestigen. De reden hiervan is onbekend. Maar een andere protestantse kostschoolhouder verscheen op Lindeind 182: de 41-jarige uit Leiden afkomstige Cornelis Adr. Heintz.

Een bekende leerling: Theo van Gogh

Heintz startte in augustus 1865 met een hulponderwijzer en gaf onderwijs in Nederduitse, Franse en Engelse taal. Bij Gedeputeerde Staten maakte Heintz zich niet bijzonder geliefd. Hij vulde naar hun mening de tabellen op *'onbetamelijke wijze'* in en verder waren er in de klaslokalen geen platen voor aanschouwelijk onderwijs aanwezig. Verder dan zeventien leerlingen (in 1867) bracht Heintz het niet en hij zou na zijn vertrek in 1874 naar Delft, dan ook niet meer dan een voetnoot in de geschiedschrijving van de Oisterwijkse kostscholen hebben verkregen, ware het niet dat hij één zeer bekende leerling had: Theo van Gogh.

Theo was de jongere broer van Vincent van Gogh. Hun vader, dominee Dorus van Gogh, was op 5 februari 1871 bevestigd te Helvoirt door de Oisterwijkse dominee Royaards. Evenals Royaards kon dominee Van Gogh niet ontzegd worden interesse te hebben voor het onderwijs. In 1873 startte er op initiatief van de Helvoirtse kerkeraad en met hulp van de domineesvrouw een brei- en naaischool voor meisjes. De vijftienjarige zoon Theo ging in 1872 dagelijks te voet naar de kostschool te Oisterwijk, zo weten we uit de briefwisseling tussen Vincent en Theo van Gogh. In brieven van

augustus 1872 en 13 december 1872 beklagde Vincent Theo vooral om het moeten lopen door het slechte weer. Meer vermeldde de briefwisseling niet, maar in alle studies over Van Gogh - zelfs bij Van Gogh-kenner J. Hulsker - lezen we dat Theo naar de uitstekende school voor uitgebreid lager onderwijs ging van de heer Felix. Nu werd deze Nicolaas Felix, zoals we verderop zullen zien, pas in 1884 kostschoolhouder in Oisterwijk. De vergissing is terug te voeren op de uitgave van V.W. van Gogh, *Verzamelde brieven van Vincent van Gogh* deel 4 (Amsterdam/Antwerpen 1954) waarin de auteur op pagina 327 aanvullende gegevens vermeldt die hij kreeg van personen. Zo meldde de Amsterdamse hoogleraar Arnold Frederik Holleman, een zoon van Frits Holleman, dat hij en Theo iedere dag samen naar school liepen. Deze opmerking, op zich al merkwaardig omdat de villa van Holleman naast de school van Heintz gelegen was en het samen lopen dus wel erg kort moet zijn geweest, is gekoppeld aan een mededeling van De Jonge van Zwijnsbergen die melding maakte van het feit dat een tak van deze familie naar Oisterwijk verhuisde om gemakkelijker gebruik te kunnen maken van de school van de heer Felix. Maar dat geschiedde vijftien jaar later! Mondelinge geschiedschrijving is niet altijd betrouwbaar en dus ere wie ere toekomt: leraar Heintz smaakte het genoeg Theo van Gogh in zijn klas te hebben, maar niet voor lang; in december kreeg Theo van zijn vader toestemming om evenals Vincent de kunsthandel in te gaan.

De school van De Vries en instituut Felix

De Franse kostscholen ontvingen vooral kinderen van kooplieden, fabrikanten, winkeliers en ambachtsmeesters.¹⁴ Frans, wiskunde en tekenen waren vakken waaraan het moderne bedrijfsleven steeds meer behoefte had. De schoolwet van 1857 bepaalde dat alle scholen die facultatieve vakken aanboden (moderne talen en wiskunde) tot het Meer Uitgebreid Lager Onderwijs gerekend werden. Dit MULO overlapte de Franse scholen. In 1875 werd op 16% van de openbare scholen in Oost-Brabant MULO gegeven in de vorm van Franse taal, op bijzondere scholen was dit percentage nog hoger. Maar de Oisterwijkse openbare school gaf geen Franse les. Dit tot onvrede van de lokale handelselite. De kantonrechter Abraham Henricus de Balbian Verster, tevens ouderling in de Hervormde Gemeente, vond het onderwijs ter plaatse te kort schieten en ook George Perk liet zich negatief uit. Hij stelde dat er steeds meer mensen naar hem toekwamen om Duitse en Engelse brieven te laten vertalen.¹⁵

Er was dus reden voor de Oisterwijkse elite om voorlopig een Franse school te handhaven. Maar er moest dan een kostschoolhouder komen die ook leerlingen buiten de streek wist te verwerven, anders zou de zaak onbetaalbaar zijn. Deze werd in 1874 gevonden in Meijne de Vries, een 31-jarige protestant die vanuit Rotterdam zijn geluk in Oisterwijk kwam beproeven. Tekenend voor het feit dat handelonderwijs meer belang inboezemde dan de protestantse achtergrond moge blijken uit de benoeming van hulponderwijzer Daniel Joseph Lowis die in het bevolkingsregister als '*zonder geloof*' vermeld staat. Al eerder gaf de hoofdonderwijzer van Haaren enige lessen en ook hoofdonderwijzer J. van Mierlo uit Moergestel was aanvankelijk ingehuurd om tekenen en gymnastiek te geven. Het stelde hem in staat zijn karige inkomen aan te vullen. Maar het Moergestelse gemeentebestuur was minder ingenomen met het feit dat Van Mierlo allerlei lessen op woensdagmiddag in Moergestel verplaatste naar de zaterdag om zo op die woensdagmiddag onderwijs in Oisterwijk te kunnen geven.

Het opdoen van praktische kennis op de nieuwe kostschool prevaleerde. Pleziermakers wees De Vries de deur. Zo kon de latere schilder, schrijver en monnik (!) Dom Willibrord Verkade niet wennen aan de strenge tucht van de kostschool. Samen met zijn broertje werd hij rond 1880 door zijn vader afgeleverd bij meester De Vries. '*Voor en na de hoofdmaaltijd werd gebeden en 's zondags gingen we naar de gereformeerde kerk*' (ongetwijfeld zal de hervormde kerk bedoeld zijn, AvdO). Zuurkool lustten de broertjes Verkade niet, wanneer die desondanks toch opgediend werd, verruilden zij de kostschool voor het koffiehuis.¹⁶

De school van De Vries beleefde in 1879 haar hoogtepunt met 23 mannelijke en vier vrouwelijke leerlingen. Bijna alle interne leerlingen waren Nederlands Hervormd en afkomstig van buiten Brabant. Ook waren er nogal wat leerlingen uit Nederlands Oost- en West-Indië. Volgens mondelinge

overlevering zou het bij deze laatste categorie gaan om kinderen uit 'buitenechtelijke samenlevingen'.¹⁷ Het schoolgeld was met f20,- per kwartaal erg hoog.

In 1884 vertrok De Vries naar Baarn en hij werd opgevolgd door de 37-jarige Nicolaas Felix, evenals De Vries van Nederlands Hervormde huize. Het Instituut Felix, het statige witte huis op De Lind, ging opleiden voor handel en militaire academie.¹⁸ Kinderen van onder anderen De Balbian Verster, Royaards en Perk volgden er de lessen. Felix behoorde al snel tot de protestantse notabelen. In 1886 werd hij lid van de kerkeraad, in 1892 diaken en in 1899 ouderling. Met 40 tot 50 leerlingen was hij een succesvol kostschoolhouder, wat zich uitte in het personeel dat hij in dienst had: twee hulponderwijzers, een surveillant, een keukenmeid, een dienstmeid en last but not least de gymnastiekmeester Simon Zeper.

Maar de tijdgeest was Felix niet gunstig gezind. De onderwijswet van 1878 had het houden van een school voor eigen rekening fiks duurder gemaakt door de hogere eisen die er aan gesteld werden. Daarnaast subsidieerde de onderwijswet Mackay (1889) het bijzonder onderwijs voor 30%, maar niet de particuliere scholen. In 1900 waren er nog maar zestien kostschoolkinderen en Nicolaas Felix verliet de gemeente op 5 november 1900. Samen met zijn vrouw en acht kinderen vertrok hij naar Haskerland. De tijd van de Franse school in Oisterwijk - en daarmee van privé-onderwijs voor de protestantse elite - was definitief voorbij.

Een protestantse bewaarschool

Onderwijscongregaties en verenigingen zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen namen de rol van de 'ondernemende onderwijzers' steeds meer over. Emancipatie van de volksklasse, al dan niet onderscheiden naar religie, werd naast deugdzaamheid en kennisoverdracht een belangrijk doel. Dat begreep ook de Oisterwijkse protestantse elite. De diaconie kocht in de Kerkstraat panden van schoenmaker en leerlooier Johannes Wemmers voor een bedrag van f8050,-. Samen met het pand waarin de gepensioneerde onderwijzer van het openbaar onderwijs Barrau woonde, vormden deze panden de basis voor een protestantse bewaarschool met grond en tuin. De kosten van de verbouwing (f1500,-) nam de diaconie eveneens voor haar rekening, maar de kerkeraad kreeg de zeggenschap over inrichting en financiën van de bewaarschool. Dominee Royaards ontving een toelage van de diaconie, maar moest daarnaast de boer op om gelden voor de school in te zamelen. Zijn contacten kwamen hem daarbij goed van pas. Al in september 1880 had hij f1224,56 ontvangen waarbij protestantse genootschappen zoals Unitas en Christelijk Hulpbetoon en de familie Holleman aanzienlijke bedragen fourneerden. Het reglement van de school bepaalde dat kinderen van alle gezindten tussen de twee en zeven jaar toegelaten zouden worden, dat er elke werkdag school was van 9.00 tot 12.00 en van 14.00 tot 16.00 uur uitgezonderd de zaterdagmiddag, dat '*lichamelijke kastijding der kinderen is verboden*' en dat ten behoeve van de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling de Fröbelmethode zoveel mogelijk zou worden aangewend.¹⁹

De Fröbelmethode

De kleuters op het platteland werden tot in de negentiende eeuw opgevangen op de openbare lagere school. In steden waren zogenaamde matressenschooltjes gedreven door vrouwen die op die manier hun kost verdienden. Van vorming was op die schooltjes geen sprake. In de negentiende eeuw deed de bewaarschool haar intrede, het Nut spande er zich voor in, waar spelletjes en lezen belangrijke onderdelen werden van het lesprogramma. Religieuze onderwijscongregaties kregen allengs de overhand en vanaf 1860 vond het fröbelonderwijs opgang. De Duitse pedagoog Friedrich Fröbel (1782-1852) hield de ontwikkelingswet van de natuur voor identiek aan die van het leven van de geest. Zijn eerste bewaarschool (Kindergarten) begon hij in 1837. De kleuters moesten zich ontwikkelen als de planten in de tuin, de leraressen heetten dan ook Kindertuiniersters. Beweging was voor Fröbel essentieel, als oorspronkelijke kracht die leven deed ontstaan. Bewegingsspelletjes en zingen kregen prioriteit. De fröbelmethode verspreidde zich over gans Europa en Noord-

Amerika.²⁰ Boekjes over het fröbelonderwijs kwamen ook in Brabant ter beschikking door het vertaalwerk van de voorzitter van de Bredase Kindertuin Van Kakerken.

De fröbelmethode was duidelijk te herkennen in het rooster van de bewaarschool. Op het programma stonden onder andere legstokjes, mozaekplaatjes, zingen en versjes leren, vouwen en kleuren. Een speelplaats met zand, een tuin en een hobbelpaard ontbraken evenmin. Een commissie van de Geneeskundige Raad van Noord-Brabant en Limburg was in 1882 tevreden over de school waar een gexamineerde onderwijzeres les gaf, waar luchtverversing door 'ijzeren draaischijven' en 'tuimelvenstertjes' gegarandeerd was en waar 'een ruime open speelplaats aan verbonden (was), waarvan onderscheiden boomen, over eenigen tijd, genoegzaam lommer beloven'.²¹

Protestants isolement

De Oisterwijkse protestantse bewaarschool was niet de eerste in het zuiden. Kort nadat in 1823 het hoofdbestuur van het Nut een 'Handleiding voor kleine kinderscholen' had laten verschijnen, begonnen verscheidene departementen van het Nut bewaarscholen op te richten, ook in het zuiden. In Geertruidenberg kreeg men steun van de protestantse vereniging Christelijk Hulpbetoon maar het Nut kon het niet bolwerken en daarom werd daar in 1858 de Nutsbewaarschool omgezet in een protestantse bewaarschool.²² Met steun van de protestantse Nederlandse Gustaaf Adolf Vereeniging en via een loterij kon de school draaiende worden gehouden. De onderwijzeres bracht haar verdiensten op peil door aan de school tevens een naai- en breischool te verbinden.

In Oisterwijk was de eerste onderwijzeres de te Dordrecht geboren 21-jarige Hermina Nelemans. Net als in Geertruidenberg had Nelemans er een naai- en breischool bij. Haar salaris bedroeg inclusief die activiteiten f37,50 per maand, haar helpster moest het doen met f6,25 per maand. Dominee Royaards beheerde de penningen zuinig, via afdelingen van de Gustaaf Adolf Vereeniging kreeg hij flink wat giften binnen en het schoolgeld voor de avondschoon (naai- en breischool) stijfde eveneens de kas.

Maar de vermindering van het aantal protestanten speelde de school parten. Katholieke kleuters kreeg men bijna niet, hun ouders stuurden ze massaal naar de school van de Franciscanessen. Bij de zusters leerden de peuters zingen, bidden, de catechismus en de eerste twee leestafels van Prinsen.²³ Terwijl de protestantse kleuterschool in 1880 startte met twintig kleuters (elf jongens en negen meisjes) en in de volgende jaren niet verder kwam dan ongeveer tien leerlingen per jaar, wisten de kloosterzusters aantallen te behalen tussen de 130 en 215 kleuters. De fröbelschool vormde voor hen geen enkele bedreiging. De protestantse bewaarschool zag haar inkomsten teruglopen, in 1902 bedroeg het tekort f375,-. De situatie was onhoudbaar hoewel bestuurslid George Perk nog een reddingspoging ondernam. Een damescomité werd gevormd om een loterij ten behoeve van de school ter hand te nemen. Naast directrice Grietje Winkster, die in 1889 als 23-jarige de leiding van Nelemans over had genomen, namen alle bemiddelde protestantse vrouwen zitting in het comité: Swaan, Locker de Bruijne, Backer-Overbeek, Perk, Veldhuijzen en Hofsommer. George Perk schreef de oproep: *'De Fröbelbewaarschool te Oisterwijk (NBr.) heeft gedurende ruim 22 jaren - ze werd 20 Sept. 1880 geopend - in onze kleine Protest. Gemeente met eere haar bescheiden plaats ingenomen en tal van kleinen mede helpen warmen. En er heeft zich in al die jaren geen Protest. gezin hier opgehouden of 't heeft er kinderen opgehad. Bij gebrek aan fonds-kapitaal moesten bijdragen in en buiten onzen kring de onkosten dekken, voor 't salaris der Directrice, voor dat der helpster enz., daar het schoolgeld niet te hoog mocht wezen voor de mindermogenden, die hoofdzakelijk van de school profiteren. De Diaconie betaalt jaarl. de huur van lokaal en speeltuin f50,-. In de laatste jaren zijn, hetzij door overlijden, hetzij door vertrek naar elders, de bijdragen, waarop te rekenen viel, zeer afgenomen, zoodat 't bestuur moest besluiten tot eene verlooting van 2000 loten, 't lot f0,50'*.²⁴

Al eerder, in 1895, had een verloting financiële verlichting geboden. Het notulenboek meldde nog vol trots dat in 1903 van de twaalf kleuters er verscheidene uit gemengde huwelijken kwamen en er zelfs twee katholieke kleuters waren, maar de roem lag toch vooral in het verleden waarin Royaards en de familie Holleman zich organisatorisch en financieel sterk hadden gemaakt voor eigen onderwijs en

waarin de protestantse gemeente '*met groote offervaardigheid ook nog heeft onderhouden een school voor meer uitgebreid lager onderwijs*'.²⁵ Toen de fraters in 1904 ook nog met eigen kleuteronderwijs begonnen, viel het doek voor de protestantse bewaarschool definitief. De fraters kregen zo'n veertig tot vijftig jongetjes in de kleuterklas. Maar de zusterschool telde bijna evenveel jongetjes en doordat zij alle kleutermeisjes had, bleef zij veruit de grootste. In 1918 zou de kleuterschool van de fraters opgaan in die van de zusters. De hervormde kerkeraad besloot op 19 juli 1903 de bewaarschool te verbouwen ten behoeve van de Oisterwijksche Schoolvereniging die bovendien van de kerkeraad een lening van f1000,- mocht ontvangen.²⁶

De 'bokkenschool'

De komst van de Fraters van Tilburg naar Oisterwijk in 1899 had ingrijpende gevolgen voor de openbare lagere school. Gingen de meisjes al jarenlang bijna allemaal naar de zusterschool, nu dreigde ook een complete leegloop van jongens van de openbare school. De protestantse gemeenschap zal aangevoeld hebben dat de enige garantie om in de toekomst niet-katholiek onderwijs in Oisterwijk te kunnen blijven volgen het oprichten van een eigen school was. Maar deze zou breder van opzet moeten zijn dan de protestantse bewaarschool die een chronisch gebrek aan leerlingen kende. Een 'Commissie van het Schoolfonds' van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bestaande uit protestantse notabelen (de emiritus-predikant J.H. Krüseman Aretz, G. Perk, J. Locker de Bruijne, A.H. de Balbian Verster, J.A. Rijpperda en D.J. Hofsommer) ging in 1901 aan de slag. Men zocht in eerste instantie naar protestantse leerlingen, die al konden lezen, schrijven en rekenen. Het oog was gericht op een nieuwe kostschool. Dat bleek toen de commissie stelde dat het wellicht mogelijk was dat een te benoemen hoofd der school met financiële hulp der commissie er '*van lieverlede eene Kostschool*' van maken kon.²⁷ In eerste instantie werd gedacht aan Agnes Backer-Overbeek, maar die prefereerde een voortzetting van haar studie Frans. De eerste onderwijzeres werd Jeanette Swaan, dochter van een uit Nederlands-Indië afkomstige weduwe. De leerlingenaantallen van de OSV waren klein, maar aanzienlijk groter dan die van de bewaarschool. Swaan begon in 1902 met zeven jongens en negen meisjes, maar dat aantal van zestien was in 1904 al gestegen tot 38, en in 1910 tot 60.²⁸

Hoewel de Franse taal vanaf 1906 een verplicht vak werd, zou de OSV niet uitgroeien tot een nieuwe kostschool. Het bleef een vrijzinnig-protestantse lagere school (het vak meetkunde ontbrak waardoor er geen sprake was van MULO). De OSV trok ook leerlingen uit Tilburg en Boxtel (kinderen van werknemers van het Staatsspoor) en kinderen van Oisterwijkse niet-protestanten. In 1916 stond de helft van de leerlingen ingeschreven als rooms-katholiek. De bijzondere neutrale scholen in Brabant, zoals in Helmond en Eindhoven, genoten bekendheid als vernieuwende scholen waar met meer enthousiasme dan op katholieke scholen gymnastiekonderwijs gegeven werd en compleet nieuwe vakken zoals slöjd (handenarbeid) dat ook op de OSV in 1908 ingevoerd werd.²⁹ Dit vernieuwende onderwijs sprak eveneens een deel van de katholieke elite aan. Daarnaast werd de OSV een opvangplaats voor kinderen van diegenen die in aanvaring waren gekomen met de katholieke geestelijkheid.

Het felle optreden van kapelaan Anton Huijbers rond de Eerste Wereldoorlog tegen alles wat niet katholiek was, muziekvereniging Asterius met de eigengereide katholiek A. Jurriaan Zoetmulder voorop, lokte in de Oisterwijkse gemeenschap spanningen uit. Huijbers zag overal de duivel rondwaren: binnen Asterius, binnen de socialistische sigarenmakersbond, binnen de SDAP en binnen de OSV. De OSV kreeg bij de katholieken al snel de bijnaam 'bokkenschool'.

Dat uitte zich in acties tegen die school. Op 20 oktober 1916 protesteerde het bestuur van de OSV, bij monde van voorzitter dominee C. Woutman en secretaris George Perk, bij de burgemeester tegen voortdurende intimidaties. Het OSV-bestuur deelde de burgemeester mede dat '*dagelijks meestal tusschen half twee en twee uur vóór het aangaan der school der Heeren Fraters, schooljongens modder en ander vuil werpen door de bovenlichten der schoollokalen onzer Vereeniging. Gisteren heeft de tweede ondergeteekende (Perk, AvdO) persoonlijk een der schooljongens betrappt en*

overgeleverd aan den Directeur der Fraterschool met dringend verzoek dien jongen te straffen. Het bestuur neemt de vrijheid U te verzoeken de politie op te dragen af en toe bij het aangaan der scholen te willen surveilleeren opdat dit ergerlijk tooneel moge ophouden'.³⁰

Katholieken die kinderen op de OSV hadden werden aangepakt. Dat ondervond ook Zoetmulder. Zoetmulder gaf de fraters in 1920 te verstaan dat hij hun school 'verwaarloosd' vond en getuigen van 'een onbeschaafd milieu'. Hij wilde zijn zesjarig zoontje Frans Jurriaan dan ook slechts op proef bij de fraters op school doen. Al snel verweet Zoetmulder de fraters onvoldoende te surveilleren tijdens de speeltijd zodat jongens ongehinderd zijn zoontje een arm hadden kunnen omdraaien. Het te grote aantal kinderen in de klas en op de speelplaats stond Zoetmulder niet aan en hij besloot zijn kind naar de OSV te sturen: 'Als vader kan ik de verantwoordelijkheid niet aanvaarden, dat in het onbeschaafde en ruwe milieu, waarin hij gedwongen was te verkeerren, z'n zenuwgestel zou gaan lijden'.³¹

Zoetmulder verklaarde tegenover de bisschop, bij wie kapelaan J. Litjens de zaak had aangekaart, dat de fraterschool een slechte reputatie had; ook tegen de zusterschool waar zijn dochter op zat had Zoetmulder bezwaren vanwege de lange schooltijden. Hij meende, na een half jaar aangezien te hebben hoe zijn tenger zoontje door 'Oisterwijksche boeffjes' gesard en mishandeld werd en 'zelfs met urine werd bevuild op de speelplaats', dat de maat vol was. Zoetmulder stuurde zijn zoontje naar de volgens hem 'uitmuntende' neutrale school.³²

Kapelaan Litjens nam het voor de fraters op die volgens hem uitstekend en hard werkten. Het zoontje van Zoetmulder was dan wel tenger maar ook zeer woest en op Zoetmulders vrouw had Litjens het al helemaal niet begrepen. Zij was volgens hem een 'bekeerlinge' die weinig vleierende opmerkingen over de fraterschool in het dorp rondstrooide: 't Is een boeffjes-school; er is niet één kind bij naar den eischen des tijds gekleed met bloote beenen'. Litjens vond het onverteerbaar dat katholieke families zoals Zoetmulder en het Duitse gezin Hueber (leidinggevend binnen de Lederfabriek) de OSV mede in stand hielden, die overigens - ongetwijfeld ook door de felle acties van de geestelijkheid - in 1920 nog maar over 25 leerlingen beschikte. Tenslotte, aldus Litjens, waren de bestuursleden en het onderwijzend personeel van de OSV 'anti-clericaal' en 'papenvreters van den eersten rang'.³³

Maar er speelde ook in de ogen van Litjens naast de godsdienstige zaak de kwestie van de kwaliteit van het onderwijs. De protestantse elite van Oisterwijk had veel werk gemaakt van kwalitatief hoogstaand onderwijs: de Franse school, de fröbelmethode en ook op de OSV werd op een vernieuwende en meer uitgebreide manier onderwijs gegeven. Litjens verschool zich achter de directeur van de fraterschool die geen ULO had gewild omdat vanwege de aanwezigheid van kostscholen, het Tilburgs lyceum en het seminarie onvoldoende aanmeldingen te verwachten waren.³⁴ Maar het ontbreken van kwalitatief hoogstaand onderwijs gaf nu juist ruimte aan een aparte school voor de Oisterwijkse elite, terwijl door de sluiting van de openbare school rond 1920 kinderen van socialistisch geïntereerde arbeiders en kinderen uit 'onaangepaste' gezinnen ook op de OSV terecht kwamen. En zo bleef 'protestants' onderwijs in Oisterwijk, ondanks de terugloop van de hervormde gemeente, ook in de twintigste eeuw lange tijd gegarandeerd.

Noten

1. Rijksarchief in Noord-Brabant (RANB), Archief Provinciaal Bestuur van Noord-Brabant 1814-1920, 4625.
2. R. Reinsma, Het lager onderwijs in Noord-Brabant tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek, in *Varia Historica Brabantica* 2 (1966) 278 en 287.
3. D. van Delft, *Van slotklooster tot actieve congregatie. Klooster Nazareth Oirschot* (Oirschot 1966) 279.
4. Reinsma, 277-278 en 303.
5. W. de Vries, *150 Jaar Welstand, de Maatschappij tot bevordering van Welstand, voornamelijk onder landlieden 1822-1972* (Tilburg 1972) 278.
6. Idem 281.

- 7.Ibidem.
- 8.Idem 282.
- 9.Streekarchief in het Kwartier van Oisterwijk (SKVO), Administratief Archief van de Gemeente Oisterwijk, 1529.
- 10.Ibidem.
- 11.RANB, Archief Provinciaal Bestuur van Noord-Brabant 1814-1920, 4632.
- 12.D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 128, 130 en 188.
- 13.F.A. Holleman, *Stamboek Holleman* (Zutphen 1969) 243.
- 14.P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 128.
- 15.A. van den Oord, De taaie strijd tussen mr. Suijs en pastoor van Beugen, in *De Kleine Meijerij* 41 (1990) 66.
- 16.E. Moebis-Bayer, Gesnuffeld in twee dagboeken, in *De Kleine Meijerij* 16 (1963) 147.
- 17.G. Berkelmans en W. de Bakker, *De vrijheid Oisterwijk* (onuitgegeven manuscript).
- 18.A.M. van der Lely-Everts, De familie Verster, in *De Kleine Meijerij* 26 (1975) 6.
- 19.SKVO, Archief Hervormde Gemeente Oisterwijk, 101.
- 20.August Hollmann, *Eene voorlezing over de Fröbel-kindertuinen* (Breda 1875 [vertaald door Lambert van Kakerken]) 11.
- 21.*De bewaarscholen in Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1882) 24-25.
- 22.G.J. Rehm, Een bewaarschool voor protestantse kleuters in Geertruidenberg, in *In de Hollantsche Tuyn II, historische wetenswaardigheden van Geertruidenberg en naaste omgeving* (Geertruidenberg 1988) 128.
- 23.*De bewaarscholen in Noord-Brabant* 24-25.
- 24.SKVO, Archief Hervormde Gemeente Oisterwijk, 115.
- 25.Ibidem.
- 26.Idem, 4.
- 27.SKVO, Archief Oisterwijksche Schoolvereniging, 20, bestuursvergadering 28 augustus 1901.
- 28.SKVO, Administratief Archief van de Gemeente Oisterwijk, 638 en 1534.
- 29.Verhoeven, 280.
- 30.SKVO, Administratief Archief Gemeente Oisterwijk, 1529.
- 31.Archief Bisdom 's-Hertogenbosch, doos St. Petrus Banden Oisterwijk, map varia, brief directeur fraterschool aan de bisschop, 29 juni 1921.
- 32.Idem, brief Zoetmulder aan de bisschop, 22 juni 1921.
- 33.Idem, brief Litjens aan de bisschop, 2 juli 1921.
- 34.Ibidem.